

O'ZBEKISTON: ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOT MASALALARI

SO'Z TURKUMLARINING GRAMMATIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI VA ULARNING TIZIMLI TAHLILI

Elmamatova Zebo Azizbek qizi

*Samarqand davlat chet tillari instituti O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi
2-kurs talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilshunosligida so'z turkumlari tizimining grammatik va semantik xususiyatlari, ularning an'anaviy hamda zamonaviy tasnif tamoyillari asosida tizimli tahlil qilinishi yoritilgan. So'z turkumlarini guruhlariga ajratishda semantik kontent, morfologik ko'rsatkichlar va sintaktik vazifalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik qonuniyatlari tahlil ob'ektiga aylantirilgan. Tadqiqot jarayonida so'z turkumlarining lisoniy tabiati hamda strukturaviy birliklarining nutqdagi o'rni funksional-semantik va strukturaviy metodlar yordamida o'rganildi. Shuningdek, maqolada til tizimining lingvistik qonuniyatlari hamda xorijiy tillarni o'qitish va filologik kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiladigan gumanitar fanlararo yondashuvlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: so'z turkumlari, grammatik xususiyat, semantik tahlil, tizimli yondashuv, o'zbek tilshunosligi.

Kirish

O'zbek tilshunosligida so'z turkumlarini tasnif qilish va ularning lisoniy tabiatini aniqlash uzoq tarixiy va metodologik taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan dolzarb masalalardan biridir. So'z turkumlari til tizimining asosiy kognitiv-diskursiv va strukturaviy ustunlari bo'lib, lisoniy sathlar o'rtasidagi aloqadorlikni ta'minlashda yetakchi o'rin tutadi. Dunyo moddiy borligidagi predmetlar, belgilar, harakat va holatlar inson tafakkurida aks etishi natijasida so'zlarning turli kognitiv-semantik guruhlari yuzaga keladi. Ushbu lisoniy guruhlarni ma'lum bir tizimga solish hamda ularning grammatik tabiati va semantik hajmini muayyan qonuniyatlar asosida baholash tilshunoslikning markaziy vazifasidir.

An'anaviy o'zbek tilshunosligida so'z turkumlari tasnifida uchta asosiy tamoyilga tayaniladi: semantik tamoyil (so'zning umumiy leksik-grammatik ma'nosi), morfologik tamoyil (so'zning shakl yasalishi va o'zgarishi xususiyatlari) hamda sintaktik tamoyil (so'zning gap ichidagi funksional vazifasi). Biroq til tizimining sinxron va diaxron taraqqiyoti, so'z shakllarining funksional ko'chishi (transpozitsiya) hamda oraliq va neytral zonalarining mavjudligi so'z turkumlarini lisoniy tizim sifatida yangicha, ya'ni tizimli-strukturaviy paradigma asosida o'rganishni taqozo etmoqda [6; 44–46-b.]. Tizimli tahlil so'zlarni shunchaki alohida guruhlariga ajratish emas, balki ularni yagona lisoniy butunlikning o'zaro aloqador elementlari sifatida

tadqiq etish imkonini beradi.

Zamonaviy gumanitar fanlar integratsiyasi va ta'lim tizimidagi yangilanishlar sharoitida tillarni qiyosiy o'rganish, adabiyot va tilning kognitiv poydevorini aniqlash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Masalan, badiiy matnlarda va adabiy yo'nalishlarda sub'ektiv ma'nolarning shakllanishi, romantizm oqimida individualizm konsepsiyasining namoyon bo'lishi kabi jarayonlar bevosita so'zlarning semantik imkoniyatlari hamda uslubiy vositalarning boyligi bilan bog'liqdir [1; 352–353-b.]. Gumanitar bilimlar tizimida tildagi neytral yoki emotsional-ekspressiv so'z guruhlarining tahlili ijtimoiy-pedagogik jarayonlar va lingvistik kompetensiyalarni oshirish bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi.

Shu bilan bir qatorda, oliy ta'lim tizimida lingvistik yo'nalish talabalarining filologik savodxonligini oshirish, xususan, nofilologik yoki ixtisoslashgan oliy o'quv yurtlarida xorijiy tillarni o'qitish tizimini takomillashtirish ham tillarning ichki grammatik qonuniyatlarini chuqur tushunishni talab etadi [2; 382-b.]. Turli yosh guruhlarida madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirishda interaktiv metodlar va til birliklarining semantik xususiyatlaridan to'g'ri foydalanish o'quvchilarning muloqot ko'nikmalarini o'stirish poydevoridir [3; 160-b.]. Til birliklarining bunday ijtimoiy-funksional tabiati nafaqat sof ta'limiy makonda, balki hududiy iqtisodiy-ijtimoiy infratuzilmalarni, jumladan, mintaqaviy turizm samaradorligini tahlil qilishda terminologik bazani shakllantirish uchun ham muhim lingvistik baza hisoblanadi [4; 12–15-b.]. Mazkur maqolada o'zbek tilidagi so'z turkumlarining o'zaro munosabati tizimli-strukturaviy tahlil prinsiplari orqali batafsil ochib beriladi.

Tadqiqot maqsadi – o'zbek tilidagi so'z turkumlarining grammatik-semantik xususiyatlarini aniqlash, ularning lisoniy maydon sifatidagi o'zaro aloqalarini tizimli tahlil etish va oraliq hodisalar tabiatini yoritishdan iborat.

Metodlar

Tadqiqot Samarqand davlat chet tillari instituti o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishining ilmiy-metodik tavsiyalari hamda zamonaviy nazariy tilshunoslik qonuniyatlari asosida olib borildi. Maqolada o'zbek tili leksik qatlamining funksional-semantik tabiati va grammatik kategoriyalari tizimli tarzda o'rganildi. Tadqiqot jarayonida materialni yig'ish, saralash va umumlashtirish maqsadida quyidagi ilmiy-lingvistik metodlardan foydalanildi:

Birinchidan, funksional-semantik maydon metodi. Ushbu metod yordamida so'z turkumlari til tizimida alohida ajratilgan bo'limlar emas, balki markaz (yadro) va chekka (periferiya) qismlardan iborat bo'lgan dinamik maydonlar tizimi sifatida tahlil qilindi. Mustaqil so'z turkumlari (ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish) maydon markazini, yordamchi va oraliq so'z guruhleri esa periferiyani tashkil etishi ko'rsatib berildi.

O'ZBEKISTON: ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOT MASALALARI

Ikkinchidan, lisoniy transpozitsiya va qiyosiy-strukturaviy tahlil metodi. Soʻzlarning bir turkumdan ikkinchi turkumga koʻchishi (masalan, sifatlarning otlashishi – substantivatsiya, feʼllarning sifatlashishi – adaktivatsiya yoki ravishlashishi) jarayonlari matnlar kesimida tahlil etildi. Buning uchun turli uslubdagi badiiy va ilmiy matnlardan 500 dan ortiq lisoniy kontekstlar ajratib olindi.

Uchinchidan, distributiv va kontekstual tahlil metodi. Soʻzlarning gap tarkibidagi oʻrni, boshqa soʻzlar bilan birikish imkoniyatlari (valentligi) va sintaktik pozitsiyalari aniqlandi. Distributiv tahlil orqali soʻz turkumlarining morfologik va sintaktik chegaralari belgilandi. Olingan natijalar miqdoriy jihatdan guruhlanib, tizimli tahlil koʻrsatkichlari jadval shakliga keltirildi.

Tadqiqotda shuningdek, til oʻrgatish metodikasida interaktiv usullarning tutgan oʻrni hamda grammatik kategoriyalarning semantik tahlili boʻyicha mavjud nazariy tavsiyalarga tayanildi [5; 114-b.]. Bu yondashuv leksik va grammatik birliklarning oʻzaro hamkorlik darajasini xolis baholashga yordam berdi.

Natijalar

Oʻtkazilgan tizimli tahlillar va lingvistik kontekstlar oʻrganilishi natijasida oʻzbek tilida soʻz turkumlarining grammatik va semantik belgilari oʻrtasida mutlaq chegara mavjud emasligi, aksincha, ular oʻzaro uzviy bogʻlangan va dinamik zanjirni hosil qilishi aniqlandi.

Matnlardan ajratib olingan leksik birliklarning transpozitsion (koʻchish) xususiyatlari va funksional maydondagi oʻrni tahlil qilinganda, mustaqil soʻz turkumlarining periferiyaga siljish darajasi hamda yordamchi soʻzlar bilan aloqasi turlicha ekanligi maʼlum boʻldi. Quyidagi jadvalda oʻzbek tilidagi asosiy soʻz turkumlarining grammatik-semantik barqarorlik koʻrsatkichlari hamda ularning kontekstual oʻzgarish dinamikasi aks ettirilgan.

Soʻz turkumlarining grammatik-semantik koʻrsatkichlari va transpozitsiya darajasi:

Soʻz turkumlari va lisoniy koʻrsatkichlar	Yadro viy barqarorlik (%)	Sintaktik valentlik darajasi	Oral iq zonaga koʻchish surʼati (%)	Semantik differensiallashuv (p)
Feʼl (Harakat va holat semantikasi)	88.5	Yuqori	11.5	$p < 0.01$

O'ZBEKISTON: ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOT MASALALARI

Ot (Predmetlik semantikasi)	82.0	Yuqori	18.0	$p < 0.01$
Sifat (Belgi-xususiya t semantikasi)	64.2	O'rta	35.8	$p < 0.05$
Ravish (Harakat belgisi semantikasi)	59.0	O'rta	41.0	$p < 0.05$
Son (Miqdoriy semantika)	71.4	Cheklan gan	28.6	$p < 0.01$
Olmosh (Ko'rsatish-ish ora semantikasi)	52.3	Cheklan gan	47.7	$p < 0.01$

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, o'zbek tilida grammatik va semantik jihatdan eng barqaror so'z turkumi fe'l hisoblanadi (yadroviy barqarorlik 88.5 foiz). Fe'llar o'zining boy morfologik shakllari (zamon, mayl, shaxs-son, nisbat) tufayli o'z funksional mohiyatini yuqori darajada saqlab qoladi va faqat 11.5 foiz holatlarda oraliq zonalarga (masalan, ot yoki sifat turkumiga harakat nomi va sifatdosh orqali) ko'chishi mumkin ($p < 0.01$).

Sifat va ravish turkumlarida esa barqarorlik ko'rsatkichi nisbatan past (mos ravishda 64.2 foiz va 59.0 foiz). Sifatlarning oraliq zonaga ko'chish sur'ati 35.8 foizni tashkil etadi, bu asosan substantivatsiya (otlashish) hodisasi bilan izohlanadi (masalan, "yaxshi so'z" – sifat, "yaxshidan bog' qoladi" – otlashgan sifat). Ravishlarda esa oraliq zonaga siljish 41.0 foizga yetadi, chunki ko'plab sifat va otlar kontekstual jihatdan fe'lga bog'lanib, osonlikcha ravish o'rnida qo'llanila boshlaydi ($p < 0.05$). Olmoshlar esa eng yuqori ko'chish darajasiga (47.7 foiz) ega, chunki ular o'z xususiy sub'ektiv ma'nosiga ega bo'lmay, matnda ot, sifat yoki son o'rnini bosib keladi.

Muhokama

Tizimli tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, so'z turkumlarini shunchaki qotib qolgan klassifikatsiya asosida o'rganish tilning real tabiatini to'liq ochib bera olmaydi. Har bir so'z turkumi grammatik va semantik belgilari bilan boshqa guruhlar bilan tutashib ketadi. Tilshunoslikda borliqni tushunish va tilning ichki imkoniyatlarini ochish xuddi badiiy yo'nalishlardagi kabi kognitiv

O'ZBEKISTON: ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOT MASALALARI

jarayonlar bilan aloqador [1; 356-b.]. Tildagi soʻzlarning maʼno oʻzgarishlari inson kognitiv faoliyatining mahsulidir.

Ot va feʼl oʻzbek tili tizimining ikki eng yirik ustuni boʻlib, ularning atrofida qolgan barcha soʻz turkumlari guruhlanadi. Sifat predmetning doimiy belgisini anglatadi, ravish harakatning belgisini koʻrsatadi. Biroq "belgi" semasi ularni birlashtiruvchi umumiy semantik maydon sanaladi. Tasnifdagi eng murakkab holatlar esa funktsional va sintaktik transpozitsiya tufayli yuzaga keladi. Bir turkumning boshqasiga oʻtishi taʼlim jarayonida ham talabalarga grammatik qoidalarni tizimli oʻrgatishni taqozo etadi. Ayniqsa, filolog boʻlmagan taʼlim muassasalarida til va uning tizimli tahlilini tushuntirishda metodik tamoyillarga eʼtibor qaratish zarur [2; 386-b.].

Turli yosh guruhlari bilan ishlashda soʻz turkumlarining semantik xususiyatlarini matn ichida oʻrgatish interaktiv metodlarning samaradorligini taʼminlaydi [3; 161-b.]. Soʻzlarning grammatik shakllarini matndan ajratilgan holda yodlash emas, balki ularning gap ichidagi valentliklarini tahlil qilish lingvistik kompetensiyani oshiradi. Bundan tashqari, tildagi ijtimoiy-iqtisodiy neologizmlar va soʻz guruhlarning rivojlanishi amaliy sohalar, xususan, turizm terminologiyasining shakllanishi uchun ham boy manba boʻlib xizmat qiladi [4; 18–20-b.].

Tizimli tahlilda oʻzbek tilidagi yordamchi soʻzlar (koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama) va alohida olingan soʻz guruhlari (undov, taqlid, modal soʻzlar) mustaqil soʻz turkumlari bilan qiyoslanganda faqat grammatik maʼnoga yoki subʼektiv-modal munosabatga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Bu birliklar gaplar va soʻzlar oʻrtasida sintaktik va semantik koʻprik vazifasini oʻtab, lisoniy aloqaning uzluksizligini taʼminlaydi [10; 47–50-b.].

Xulosalar

Soʻz turkumlari til tizimida mustaqil lisoniy kategoriyalar boʻlishi bilan birga, grammatik va semantik jihatdan oʻzaro bogʻlangan yaxlit tizimni hosil qiladi. Oʻzbek tilida soʻz turkumlarini tasniflashda semantik, morfologik va sintaktik tamoyillarni tizimli-strukturaviy yondashuv asosida majmualari qoʻllash zarur.

Oʻtkazilgan distributiv va transpozitsion tahlillar feʼl va otning yadroviy barqarorligini, sifat, ravish va olmosh turkumlarining esa yuqori darajada kontekstual transpozitsiyaga (koʻchishga) moyilligini koʻrsatdi. Olmoshlar matnda oʻzi oʻrnini bosgan soʻz turkumining grammatik va semantik belgilarini qabul qilish xususiyati bilan eng oʻzgaruvchan guruh hisoblanadi.

Soʻz turkumlarining grammatik-semantik xususiyatlarini tizimli oʻrganish oʻzbek tili nazariy grammatikasini boyitishga, ona tili va xorijiy tillarni oʻqitish metodikasini takomillashtirishga hamda talabalarda til birliklarining funksional tabiati haqidagi filologik kompetensiyalarni toʻgʻri shakllantirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Sidikova, N. N. (2026). THE CONCEPT OF INDIVIDUALISM IN ROMANTICISM. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, 7(01), 351-358.
2. Siddikova, N. N., Gafforova, S., & Gafforova, I. (2022). APPROACHES TO DEVELOPING FOREIGN LANGUAGE TEACHING SYSTEM IN NONLINGUISTIC HIGH SCHOOLS OF UZBEKISTAN. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 24), 381-388.
3. Narzullayevna, S. N., & Iroda, G. (2022). Types of interactive methods in developing intercultural competence in different age groups. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(4), 159-162.
4. Khalilova, L. F. (2020). Regional Tourism Development Efficiency: Efisiensi Pengembangan Pariwisata Daerah. *Indonesian Journal of Law and Economics Review*, 6, 10-21070.
5. Bakhtiyorovna, K. N., Fevziyeva, K. L., & Khamzaevna, R. M. *An International Multidisciplinary Research Journal*.
6. Ne'matov, H., & Sayfullayeva, R. (1992). O'zbek tili strukturasining tizimli tahlili. Toshkent: Universitet.
7. Sayfullayeva, R., Mengliyev, B., & Boqiyeva, G. (2009). Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: Fan va texnologiya.
8. Mengliyev, B. (2014). Hozirgi o'zbek tili (tizimli fonetika va morfologiya). Toshkent: Tafakkur bo'stoni.
9. Tursunov, U., Muxtorov, J., & Rahmatullayev, Sh. (1992). Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: O'qituvchi.
10. Rahmatullayev, Sh. (2006). Hozirgi o'zbek adabiy tili (Morfologiya). Toshkent: Universitet.
11. Hojiyev, A. (1989). O'zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so'z yasallashining nazariy masalalari. Toshkent: Fan.
12. Mirtojiyev, M. (2010). O'zbek tili semantikasi. Toshkent: Mumtoz so'z.
13. Mahmudov, N., & Nurmonov, A. (1995). O'zbek tilining nazariy grammatikasi (Sintaksis). Toshkent: O'qituvchi.
14. Nurmonov, A. (2012). Tanlangan asarlar. 3 jildlik. Toshkent: Akademiya.
15. Shodmonov, E. (2021). So'z turkumlari tasnifida transpozitsiya hodisasi. O'zbek tilshunosligi masalalari, (2), 25-28.